

Paprocki, Franciszek

Źródła do dziejów Powstania Styczniowego w Archiwum Państwowym w Poznaniu

Przegląd Historyczny 34/2, 379-388

1937-1938

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Źródła do dziejów Powstania Styczniowego w Archiwum Państwowym w Poznaniu

Przechowywane w Archiwum Państwowym w Poznaniu materiały do dziejów powstania styczniowego, nie są zbyt obfite — liczą ponad 100 woluminów. Materiał ten jest całkowicie wyprodukowany przez urzędy pruskie na obszarze W. Księstwa Poznańskiego¹⁾. Źródła strony polskiej, odnoszące się do powstania, najczęściej odebrane przy rewizjach, znajdują się w aktach w formie załączników, przeważnie w tłumaczeniach niemieckich. Rzadko spotykamy w tutejszych zbiorach papiery oryginalne; te z reguły dołączano do akt sądowych w Berlinie, jako dowody winy oskarżonych. Jest to zatem materiał urzędowy, jednostronny, wymagający zastrzeżenia uwagi, zwłaszcza przy zeznaniach przychwyconych powstańców, którzy bronili się jak mogli, celem uniknięcia odpowiedzialności.

Najważniejsze i stosunkowo najliczniejsze (ponad 50 fascykułów) materiały, ilustrujące faktyczny stan umysłów w W. Księstwie Poznańskim w czasie powstania styczniowego (w Królestwie) znajdują się w zespole akt *Naczelnego Prezydium* (Ober-Präsidium), a następnie przeszło 40 fascykułów w registraturze *Prezydium Policji Poznańskiej*.

Akta Naczelnego Prezydium po przekazaniu ich w r. 1889 do Archiwum w Poznaniu zostały przez Adolfa Warschauera uporządkowane i spisane według podziału rzeczowego (Generalia) lub według miejscowości (specialia). Większość akt do dziejów powstania styczniowego w repertorium Warschauera mieści się

¹⁾ W. Ks. Poznański dzieliło się na dwie rejencje (Regierungen); poznańską obejmującą 17 powiatów i bydgoską, obejmującą 9 powiatów.

w dziale zatytułowanym: propaganda polska po r. 1848/9. Pozostałe działy zawierają zaledwie po jednym lub kilka woluminów. Całość materiału można by podzielić z grubsza na dwie grupy, z których pierwsza zawiera akta, odnoszące się do ogólnego ruchu narodowego w W. Ks. Poznańskim, w związku z wypadkami w Królestwie Polskim i działalnością emigracji polskiej przed powstaniem styczniowym. Druga grupa akt, obrazuje stan umysłów i wypadki zaszłe w czasie powstania styczniowego. Tytuły akt przeważnie wskazują na ich treść²⁾.

Po latach represji doznanych od rządu pruskiego i po zubożeniu społeczeństwa na sprawy narodowe, od r. 1859 ujawniają się w W. Ks. Poznańskim dążności do ożywienia życia umysłowego i podniesienia stanu ekonomicznego. Zarazem śmiałe wystąpienia prasy polskiej zdążają w kierunku uświadomienia narodowego. Wypadki w Warszawie w r. 1861 pociągają za sobą cały szereg manifestacyj religijno-politycznych, z udziałem duchowieństwa katolickiego. Przeciwno tym manifestacjom władze miejscowe występują z całą surowością prawa³⁾. Centralne władze berlińskie otrzymują coraz liczniej raporty o nasileniu ruchu polskiego. W początkach grudnia 1862 r. nadeszła do Berlina wiadomość o zamierzonej rekrutacji w Królestwie, a równocześnie i poufne rady generała Ramsay'a z Warszawy, ażeby wzmocnić ze strony Prus pogranicze, celem uniemożliwienia poborowym ucieczki na terytorium pruskie. Odpowiednie pouczenia w tym kierunku otrzymały wszystkie landraty⁴⁾. W takim stanie rzeczy, w obliczu groźnej sytuacji, władze berlińskie dokonały licznych przesunięć personalnych. Tekę ministra spraw wewnętrznych po Jagowie objął 10 grudnia 1862 r. Eulenburg, a w miejsce Bonina na stanowisko naczelnego prezesa prowincji poznańskiej mianowany został Horn (ur. 1807, syn profesora berlińskiego uniwersytetu), uważany za człowieka silniejszej ręki. Obejmując nowy urząd, Horn nieomal równocześnie dowiedział się o wybuchu powstania w Królestwie. Bez dyrektyw z Berlina, zdany na własne pomy-

2) Akta powyższe znajdują się w Archiwum Państwowym w Poznaniu pod sygn. Nacz. Prez. IX. D. 297 — 330.

3) Archiwum Państwowe w Poznaniu, Nacz. Prez. IX. D. 297, 312, 313. Prez. Policji II. A. 4 — 24.X. 1862, pruski minister spraw wewn. Jagow zwraca uwagę podległym organom w Poznaniu, że „die gegenwärtige Lage bedingt die Pflicht der Kgl. Behörden, den Äusserungen des öffentlichen Lebens eine besondere Aufmerksamkeit zuzuwenden und gegen strafbare Handlungen, welche die öffentliche Ordnung betreffen mit Bestimmtheit einzuschreiten“.

4) Arch. Państw. w Poznaniu, Nacz. Prez. IX. D. 316, 318.

sły, by nie dopuścić do przerwania się powstania na zabór pruski⁵⁾, postanowił pójść w ślady Flottwella, który w r. 1830 znalazł się w podobnej sytuacji. W dniu 24 stycznia 1863 r. nadesłał pruski minister wojny Roon rozkaz powołania pod broń rezerwy i wybrania rekruta⁶⁾. Od razu silnie obsadzono wojskiem całe pogranicze od Królestwa i ważniejsze miasta wewnątrz kraju. Pas pograniczny podzielono nadto na trzy okręgi wojskowe (Militär-Distrikt) w rejencji poznańskiej i dwa także okręgi w rejencji bydgoskiej. Każdy taki okręg miał swego dowódcę, którego zadaniem była współpraca z władzami lokalnymi. W dniu 3 lutego 1863 r. został mianowany głównodowodzącym nad czterema korpusami (I, II, V i VI) generał Werder. W dalszym ciągu, w zależności od potrzeby napływały na pogranicze zapasowe oddziały wojska; w miejscach przypuszczalnie zagrożonych utworzono nowe garnizony. Prasie zabroniono podawać jakichkolwiek wiadomości o sile i ruchach wojsk pruskich⁷⁾. Zarazem odezwą z dnia 1.II., podpisaną przez naczelnego prezesa prowincji poznańskiej Horna i „gubernatora wojskowego“ (Militair-Gouverneur) generała Waldersee, ostrzegano mieszkańców księstwa: „...aby się nie pokuszono, pojedynczych mieszkańców tutejszej prowincji zachęcać do udziału w owym buntowniczym ruchu w kraju sąsiedzkim, do udziału, któryby — chociaż tylko pośrednio, publiczną demonstracją lub wspieraniem i sprzyjaniem w jakibądź sposób okazywany, przy jawnej tendencji powstania — uważać należało za przedsięwzięcie przeciw prawu krajowemu, a któryby mógł za sobą pociągnąć karę zbrodni stanu...“⁸⁾. Mimo zarządzenia władz pruskich, na wieść o wybuchu powstania w Królestwie entuzjazm wśród ludności polskiej W. Ks. Poznańskiego był ogromny, a nadzieja wyzwolenia Polski nieomal powszechna⁹⁾. Ze wszystkich stron zaboru pruskiego posypały się raporty o zbieganiu ochotników różnych stopni wojskowych oraz o wysyłce

⁵⁾ L a u b e r t M a n f r., *Die preussische Polenpolitik von 1772 — 1914*. Berlin 1920, str. 112; Arch. Państw. Poznań, Prez. Pol. II. A. 16. Privatbriefe an den Polizeipräsidenten von Baerensprung. Jest tu mowa o kłopotach Horna i niezgodzie zapatrywań na wypadki w Berlinie.

⁶⁾ Arch. Państw. w Poznaniu, Nacz. Prez. IX. D. 318. Die infolge der Rekrutierung im Königreich Polen ausgebrochenen Unruhen.

⁷⁾ Arch. Państw. w Poznaniu Reg. I. Poz. C. I. 24. Die Truppen-Märsche und verschiedene militärische Bestimmungen während der Unruhen in Polen im Jahre 1863 r. Rozkazem gabinetowym dopiero w dn. 12.XI. 1864. zarządził król pruski demobilizację wojsk, strzegących pogranicza.

⁸⁾ Arch. Państw. w Poznaniu, Nacz. Prez. IX. D. 326. vol. II.

⁹⁾ Arch. Państw. w Poznaniu, Nacz. Prez. IX. D. 324. Die von den Landräten der polnischen Grenzkreise erstatteten Berichte über die öffentlichen Zustände, vol. I.

transportów materiału wojennego dla oddziałów powstańczych, krwawiących się za kordonem¹⁰⁾.

W szesnastu grubych woluminach akt tego zespołu znajdują się wykazy ochotników z zaboru pruskiego, o których w jakikolwiek sposób dowiedziały się władze. Wykazy te podają imię i nazwisko powstańca, zawód, miejsce pochodzenia, a niekiedy i bliższe dane o udziale w powstaniu¹¹⁾. Dla skompletowania listy uczestników powstania należy jednak przejrzeć nieomal wszystkie fascykuły tego zespołu z okresu insurekcji. Zachowało się także parę woluminów akt, dotyczących przesyłki sprzętu wojennego powstańcom, a zawierających bądź to wykazy rzeczy skonfiskowanych, bądź wiadomości o transportach z zagranicy, które przechodziły przez terytorium pruskie do Polski. Obok znajdują się zażalenia kupców, handlujących żelazem, którzy skarżą się na ostre zarządzenia, rujnujące ich handel lub proszą o zwrot rzeczy, najczęściej kos, skonfiskowanych przez policję¹²⁾.

Jak świadczą liczne denuncjacje oraz dochodzenia policyjne, powstaniu z pomocą przyszło rzemiosło i kupiectwo zaboru pruskiego, które w poczuciu patriotycznego obowiązku, nie tylko wysyłało ze swego grona dzielnych ochotników, ale przez licznych przedstawicieli w ukryciu pracowało dla niezbędnego zaopatrzenia powstańców¹³⁾.

10) Arch. Państw. w Poznaniu, Nacz. Prez. IX. D. 326. vol. I. Pomoc zaboru pruskiego dla powstania władze ujmują w następujący sposób: polega ona głównie na: a) „Anwerbung, Ausrüstung und Zusendung von preussischen Eidgenossen, welche als Offiziere, Unteroffiziere oder Gemeine in die Reihe der kämpfenden eintreten sollen. b) durch Anschaffung und Zusendung von Waffen, Munition, Uniformen und sonstigen Ausrüstungsgegenständen. c) Durch Sammlung und Übersendung von Geld, welches von den vermögenden Klassen oft in bedeutenden Summen gefordert wird. d) Durch Beförderung von Agenten, Zuzügler, Korrespondenten, zwischen Aufständischen und den Personen-Komitees und Vereinen, welche die polnische Insurrektion im In- und Auslande leiten und fördern“.

11) Arch. Państw. w Poznaniu, Nacz. Prez. IX. D. 326. Der Übertritt polnischer und diesseitiger Untertanen auf preussisches und jenseitiges Gebiet während der Unruhen im Königreich Polen und die dagegen getroffenen Massnahmen. vol. 16. z lat 1863 — 68; Nacz. Prez. IX. D. 322. Die aus Anlass der polnisch-revolutionären Umtriebe ergangenen gerichtlichen Erkenntnisse 1863. Do obu powyższych pozycji znajduje się wykaz imienny pod sygn. Nacz. Prez. IX. D. 21.

12) Arch. Państw. w Pozn. Nacz. Prez. IX. D. 7. vol. 3. 1855/64. Der Transport von Kriegsmaterial nach Polen. 1854-65; Nacz. Prez. IX. D. 8. Der Transport von Kriegsmaterial über die polnische Grenze.

13) Arch. Państw. w Poznaniu. Prez. Pol. II. A. 17. Sammlungen und Werbungen für den polnischen Aufstand in der Stadt Posen. 1863-4; Prez. Pol. II. A. 5. Briefwechsel mit dem Oberpräsidenten, dem Ministerium des Innern und der Regierung betr. die allgemeine politische Lage, 1864-68. Szczególnie zajęci byli: krawcy, kowale i siodlarze.

W tymże zespole są akta odnoszące się do współdziałania duchowieństwa katolickiego w powstaniu styczniowym¹⁴⁾. Wielu duchownych w rozmaity sposób szerzyło uświadomienie narodowe wśród wiernych. Z chwilą wybuchu insurekcji kilku księży przekroczyło granicę, pełniąc przy oddziałach powstańczych funkcje kapelanów. Według zeznań naocznych świadków dwu z nich: Józef Poniński i proboszcz Stanisław Klemczyński z Kotłowa oddało życie na placu boju. Pozostali, którzy od stopni ołtarza i z ambon modlili się na intencję zwycięstwa powstańców lub zachęcali do udziału w akcji niepodległościowej, rząd pruski pociągnął do surowej odpowiedzialności¹⁵⁾. Na ogół organizatorzy powstania, zdaniem Łukaszewskiego, liczyli na szersze zaangażowanie się kleru w sprawy powstania¹⁶⁾.

Z akt tego zespołu dużą wartość przedstawiają tygodniowe raporty landratów z powiatów nadgranicznych o sytuacji na powierzonym ich pieczy terenie, oraz sprawozdania naczelnego prezesa Horna do ministra spraw wewnętrznych Eulenburga, w tym dwa raporty i do króla, malujące ogólny stan prowincji poznańskiej w czasie powstania. Te ostatnie opierają się na materiale, dostarczonym przez władze administracyjno-polityczne, a niekiedy i wojskowe¹⁷⁾.

Obok Naczelnego Prezydium, najwyższego urzędu W. Ks. Poznańskiego, ważna rola w czasie powstania styczniowego przypadła Prezydium Policji w Poznaniu, którego prezesem był wówczas, osławiony z prowokacji ruchu rewolucyjnego w roku 1858, Bärensprung. Od chwili wybuchu powstania w Królestwie, Bärensprung był w stałym kontakcie z naczelnym prezesem Hornem, z którym odbywał dwa razy w tygodniu poufne konferencje. W istocie Bärensprung przez podległe sobie władze oraz szpiegów i konfidentów był głównym tropicielem ruchu niepodległościowego w prowincji poznańskiej. Liczne

¹⁴⁾ Arch. Państw. w Poznaniu, Nacz. Prez. XXIV. D. b 18. die Teilnahme Kath. Geistlichen an der polnischen Insurrektion 1863 — 1864.

¹⁵⁾ Arch. Państw. w Poznaniu, Nacz. Prez. VIII. C. 6. Zusammenstellung der gegen katholische Geistliche der Provinz Posen ergangenen gerichtlichen Erkenntnisse und solcher Vorfälle, durch welche katholische Geistliche kompromittiert worden sind...; Nacz. Prez. XXIV. D. III. b. 17, vol. I. 1861-2, vol. 2. 1863-65 Einleitung des strafrechtlichen Verfahrens gegen kath. Geistliche wegen agitatorischer Nationalbestrebungen.

¹⁶⁾ Ł u k a s z e w s k i J. *Zabór pruski w czasie powstania styczniowego* 1863-4, Jassy 1870, str. 253.

¹⁷⁾ Arch. Państw. w Pozn. Nacz. Prez. IX. D. 324. Die von den Landräten der polnischen Grenzkreise erstatteten Berichte über die öffentlichen Zustände, vol. I. 1863, II. 1864-65, III. 1865-7; Nacz. Prez. IX. D. 320 Die an das Kgl. Ministerium erstatteten Berichte über den Stand der polnischen Insurrektion resp. die öffentlichen Zustände in der Provinz Posen, 1863 — 1865.

rewizje i konfiskaty przeprowadzone pod jego nadzorem dostarczyły najwięcej materiałów dowodowych dla władz sądowych w Berlinie. Wiele spraw, załatwionych w Prezydium Policji w drodze korespondencji z Naczelnym Prezydium, powtarza się oczywiście w obu zespołach¹⁸⁾. Z ważniejszych akt tej registratury, kilka woluminów dotyczy dążeń narodowych Polaków w prowincji poznańskiej i działalności emigracji polskiej. Ze źródeł charakteryzujących stosunek władz pruskich do sprawy polskiej, wymienić należy: zarządzenia wyższych władz i listy prywatne do Bärensprunga. Przede wszystkim jednak podkreślić należy te materiały, które obrazują wysiłek społeczeństwa zaboru pruskiego w akcji niepodległościowej 1863 r. W tej grupie źródeł 1 wolumin dotyczy zbiórki i werbunku na rzecz powstania w Poznaniu, 2 — insurekcji w Królestwie Polskim, oraz 7 woluminów — napływu ochotników: a) z zaboru pruskiego, b) z zagranicy, c) z Królestwa Polskiego. Podobnie, jak w zespole Naczelnego Prezydium, obok nazwiska są i bliższe dane o powstańcach. Większość tych ludzi po rozbiciu oddziałów i przychwyceniu przez Rosjan, została wydana w ręce władz pruskich, część zaś w rozproszeniu po walce dobrowolnie wracała w strony rodzinne¹⁹⁾. Należy podkreślić, że w fascykułach o insurekcji w Polsce (sygn. Prez. Pol. II. A. 21) znajdują się papiery oryginalne odebrane powstańcom, m. i. obok korespondencji w większości adresowanej do Adolfa Gronau, mianowanego 1 grudnia 1863 r. pogranicznym agentem broni w powiecie olkuskim, znajduje się ważny dokument szyfrowany w sprawie broni i amunicji. Szyfr ten został rozwiązany przez kustosza Archiwum Państw. A d a m a K a l e t k ę.

Sukcesem Bärensprunga, przynoszącym smutne dla sprawy polskiej następstwa, było wytropienie i rozbięcie komitetu Działyńskiego, kierującego sprężystą akcją zorganizowania pomocy w zaborze pruskim na rzecz powstania. Dwa wcześniej istniejące komitety odłamu „białych” i „czerwonych” nie wiele zdziałały na tym polu. Dopiero komitet utworzony pod przewodnictwem Jana hr. Działyńskiego posunął rzeczy naprzód, rzucając na szalę zapal i poświęcenie, szerokie wpływy w kraju i za granicą oraz znaczne środki finansowe²⁰⁾. Za-

18) Akta registratury Prez. Pol. wpłynęły do Archiwum w r. 1912 i zostały uporządkowane w roku następnym. Materiały odnoszące się do powstania, oznaczone są sygnaturą: Prez. Pol. II. A. Ia. -29 i 47 — 51.

19) Arch. Państw w Poznaniu; sygn. Prez. Pol. II. A. 4, 16, 17, 21 — 29.

20) F i d l e r W a c ł a w, *Nastroje w Wielkopolsce przed powstaniem styczniowym i organizacja komitetów powstańczych*. Str. 28 — 37. W Roczniku Związku Weteranów Powstań Narodowych R. P. 1914/19 w Poznaniu, Poznań 1935.

rzządzona przez Horna w połowie marca 1863 r. rewizja w pałacu Działyńskich w Poznaniu, dała niespodziewane dla władz pruskich wyniki. W dniu 28 kwietnia 1863 r. wpadły w ręce policji ważne papiery i notatki Działyńskiego, zawierające skład osobowy komitetu, wykaz komisarzy powiatowych, i lustratorów, oraz poufna korespondencja. Rozpoczęły się aresztowania i dalsze rewizje. Niezwykle cenne te materiały, dające wgląd w prace organizacyjne komitetu, przesłano głównemu prokuratorowi w Berlinie jako dowody rzeczowe. W aktach registratury pozostały jedynie wyciągi i tłumaczenia niemieckie ²¹⁾.

Z dalszych materiałów zasługują na wzmiankę: drukowany akt oskarżenia z r. 1864 przeciwko organizatorom i uczestnikom ruchu narodowego polskiego w zab. pruskim, sporządzony przez prokuratora najwyższego sądu pruskiego w Berlinie Adlunga, oraz dołączony do niego wyrok ²²⁾.

Przy okazji zaznaczyć należy, iż w związku z procesem berlińskim, posypały się w prasie ataki i podejrzenia przeciwko urzędnikom policyjnym w Poznaniu w sensie „dass die Polizeibeamten von Posen, vom Präsidenten bis zu dem untersten Beamten herab, solche Schriftstücke gemacht hätten“; winnych rozsiewania tych wieści pociągnięto do odpowiedzialności ²³⁾.

W roku 1865 odbyła się druga rozprawa przeciwko towarzyszom Działyńskiego, skazanym w procesie berlińskim 1864. Akt oskarżenia i wyrok znajdują się w aktach Prezydium Policji ²⁴⁾.

Pozostało jeszcze w omawianym dziale kilkadziesiąt pozycji akt personalnych, obejmujących okres powstania styczniowego; przy do-

²¹⁾ Arch. Państw. w Poznaniu, Prez. Pol. II. A. 4b, vol. 1 i 2 z 1863, vol. 3, 1864. Das polnische Nationalkomitee für das Grossherzogtum Posen.

²²⁾ Arch. Państw. w Pozn., Prez. Pol. II. A. 19. Anklageschrift des Oberstaatsanwalts bei dem Kgl. Kammergerichte gegen die Beteiligten bei dem Unternehmen, welches darauf abzielt, zur Wiederherstellung eines polnischen Staats in den Grenzen desselben vor dem J. 1772 einen Teil des Gebiets des preussischen Staats vom ganzen loszureissen; wegen Hochverrats. (Druck von Reinhold Kühn. Berlin 1864); O akcie oskarżenia i jego wartości jako źródła historycznego, pisze dr Andrzej Wojtkowski w pracy p.t. „Zabór pruski w powstaniu styczniowym“. Za łaskawe użyczenie mi rękopisu tej pracy składam Panu Dyr. Wojtkowskiemu uprzejme podziękowanie.

²³⁾ Arch. Państw. w Poznaniu, Prez. Pol. II. A. 18. Ausfälle und Verdächtigungen im Polenprozess gegen die Polizeibehörden.

²⁴⁾ Arch. Państw. Pozn., Prez. Pol. II. A. 47. Anklage und Anklagebeschluss des Kammergerichts gegen den Grafen Johann von Działyński und Genossen (8. u. 15. Februar); Prez. Pol. II. A. 48. Urteil des Kammergerichts gegen den Grafen Johann Działyński und Genossen wegen Hochverrats (25, 26 u. 28. April) 1865.

kładnym zbadaniu tych materiałów mogą one dostarczyć wielu nieznanych szczegółów, gdyż m. i. są tu personalia osób, które odegrały wybitną rolę w czasie powstania, choćby tylko wymienić: Jana hr. Działyńskiego, Aleksandra Guttrego, Adolfa Łączyńskiego i Edmunda Taczanowskiego²⁵⁾.

Inne zespoły Archiwum Państwowego w Poznaniu posiadają zaledwie po kilka fascykułów akt związanych z powstaniem styczniowym. Np. w registraturze *Rejencji Poznańskiej* w dziale wojskowym są akta o ruchach wojsk pruskich i różnych wojskowych zarządzeniach w czasie insurekcji w Polsce, w innym dziale akta nadzoru nad studentami i młodzieżą szkolną oraz zarządzenia przeciwko tajnym związkom²⁶⁾. Bogatszy materiał odnosi się do cenzury w czasie powstania. Podobnie i w aktach *Rejencji Bydgoskiej* w dziale wojskowym są materiały dotyczące wzmocnienia niektórych oddziałów wojska i jego rozmieszczenia w r. 1863, dział policyjny zaś zawiera wiadomości o fałszywych paszportach, agitacji polskiej i nadzwyczajnym podnieceniu opinii publicznej²⁷⁾.

Pewne dane do dziejów powstania styczniowego, znajdują się również w aktach władz powiatowych tj. landratur. W 3-tomowym repertorium tych akt, sporządzonym przez dra Feliksa Pohoreckiego, akta dotyczące powstania wykazane są w obrębie poszczególnych landratur w osobnym dziale zatytułowanym „Sprawa polska“.

1 wolumin akt o tajnych związkach młodzieży gimnazjalnej prowincji poznańskiej znajduje się w registraturze *Prowincjonalnego Kolegium Szkolnego* (Provinzial-Schul-Kollegium)²⁸⁾. Parę fascykułów akt mieści się także w aktach władz sądowych m. i. są tu akta sądu powiatowego w Śremie dotyczące zasekwestrowania dóbr, należą-

25) Arch. Państw. Pozn., Prez. Pol. II. A. 196, 233, 375, 627.

26) Arch. Państw. Poznań, Reg. I Posen. C. I. 24. Die Truppen-Märsche und verschiedene militärische Bestimmungen während der Unruhen in Polen im Jahre 1863; Reg. I. Posen E. 9. Die polizeiliche Aufsicht auf Studenten und Schuljugend 1862 — 69. Reg. I. Pos. F. I. 2. Die Verordnungen wegen geheimer Gesellschaften und politischer Umtriebe.

27) Arch. Państw. Poznań, Reg. I. Bromberg, II. A. 18. Die Verstärkung mehrerer Truppenteile und die Dislokation derselben im J. 1863/4; Reg. I. Bromberg V. A. 9. Die falschen Pässe 1863/4. Reg. Brombg. V. E. 2. Das Auftreten von Unruhen, Agitationen oder aussergewöhnlichen Aufregungen in der öffentlichen Stimmung, vol. 3. 1859 — 73.

28) Arch. Państw. Poznań, Prov. Schul. Kolleg. C. 4. Geheime Verbindung der polnischen Schüler auf dem Kgl. Marien-Gymnasium in Posen (Bezeichnung Kościuszko). Gymnasium in Trzemeszno, Ostrowo, Lissa und die Untersuchung. 1862 — 64.

cych do hr. Jana Działyńskiego²⁹). Drobne przyczynki do powstania styczniowego, znajdują się w dziale Miscellanea. Są to papiery nabyte przez Archiwum w ostatnich latach drogą kupna lub darowizny; ze strony polskiej jest krótki „regest referenta skarbu województwa średzkiego od 17.4. do 10.5. 1864 r.“, a ponadto kilkanaście raportów landratów z r. 1863 skierowanych do Rejencji Bydgoskiej i zarządzenia tej ostatniej. Akta te, przeważnie wydarte z fascykułów registry Rejencji Bydgoskiej, dotyczą stanu umysłów w czasie powstania, agitacji i udziału mieszkańców w powstaniu³⁰).

W końcu pozostały do omówienia akta b. Archiwum Państw. w Kaliszu, które po likwidacji tej placówki, przeszły do zbiorów Archiwum Państw. w Poznaniu. Najcenniejsze źródła z działu akt kaliskich do dziejów powstania styczniowego na obszarze b. gubernii kaliskiej, mianowicie naczelników wojennych, przekazane zostały do Archiwum Akt Dawnych w Warszawie, natomiast w tutejszych zbiorach pozostały z tego okresu zaledwie okruchy. W aktach naczelnika powiatu kaliskiego znajduje się gruby o przeszło 2000 kart wolumin, dotyczący „niepokojów w kraju“ z lat 1861 — 1863 (sygn. Kalisz VII. 804). Zawiera on poza ogólnymi zarządzeniami władz centralnych, raporty i relacje o wypadkach rozgrywających się na terenie powiatu kaliskiego. Są to przeważnie wiadomości o przemarszach oddziałów powstańczych, werbunku ludzi, oraz protokoły zeznań zaaresztowanych powstańców. Kilka dalszych fascykułów wiąże się raczej pośrednio z omawianym okresem lub dotyczy likwidacji powstania styczniowego³¹).

Ten krótki rzut oka na źródła archiwalne do dziejów powstania styczniowego, znajdujące się w Archiwum Państwowym w Poznaniu,

³⁰) Arch. Państw. w Poznaniu, Sądy B. III. c. 2. Die in Criminalibus ergangenen Verordnungen und Rescripte. vol. 3. 1857 — 65; poz. 8. — Die Untersuchung der in der Provinz vorkommenden politischen Vorgänge betr. die Wiederherstellung Polens. 1863 — 66; Sądy, Poznań XI. 20. Direktions-Akten des Kgl. Oberstaatsanwalts zu Posen betr. den Aufstand der Polen. 1863 — 64, poz. 85. Untersuchungsakten wider den Fleischermeister Dionysius Musielski & Co. 1863 — 67; Sądy Śrem XI. 1 — 6. General-akten des Kgl. Kreisgerichts betr. die Sequestration der dem Grafen Działyński gehörigen Güter.

³⁰) Arch. Państw. w Poznaniu: Miscellanea 102, 111, 115.

³¹) Arch. Państw. w Poznaniu, Kalisz VII. 732, 734 — 737, 777, 778, 797, 807, 820, 2331, 2338. Akta te dotyczą zaprowiantowania i zakwaterowania wojska rosyjskiego (Wydział wojskowy) — cudzoziemców, osób pod dozorem policyjnym zostających, przesiedleń i egzekucji wyroków sądowych; nadto w aktach naczelnika powiatu tureckiego jest księga z opiniami naczelnika powiatu o stosunku obywateli ziemskich do powstania 1863 r. (Sygn. Kalisz VII. 2990a, oraz Kalisz IV. 1, 7, 9, 20, 23 i in.).

nie wyczerpuje oczywiście szczegółów, które niezawodnie wypłyną przy dokładnym zbadaniu wszelkich zasobów archiwalnych z tego okresu.

Jeżeli chodzi o naukowe wyzyskanie tutejszych źródeł, sprawę tę omawia dr Andrzej Wojtkowski w pracy p.t. Zabór pruski w powstaniu styczniowym. Tutaj ogólnie tylko można stwierdzić, że poza ogłoszoną już pracą dra Janusza Staszewskiego o Edmudzie Taczanowskim³²⁾, są gotowe dwie prace o powstaniu styczniowym: dra Zofii Śliwińskiej i dra Wacława Fidler'a, obie przecież zalegają jeszcze w rękopisach i tylko kilkunastu z nich wyjątki ukazały się dotychczas w druku³³⁾.

³²⁾ Janusz Staszewski, *Generał Edmund Taczanowski, Życiorys zasłużonych Polaków wieku XVIII i XIX.*, Poznań 1936.

³³⁾ Fidler Wacław, *Nastroje w Wielkopolsce o. c.*, str. 8; Zofia Śliwińska, *Udział Wielkopolski w powstaniu styczniowym*, Strażnica Zachodnia, 1925, str. 151 — 155.